

نقش علمای شیعه
در گسترش تشیع در هند
از حمله مغول تا پایان دوره صفویه

راضیه نجاتی حسینی

نقش علمای شیعه در گسترش تشیع در هند

از حمله مغول تا پایان دوره صفویه

راضیه نجاتی حسینی

- ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
- وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- تهیه: پژوهشکده اسلام تمدنی
- سرویراستار: محمدباقر انصاری
- ویراستار: ابوالقاسم آرزومندی
- لیتوگرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب
- چاپ اول: زمستان ۱۳۹۵
- شمارگان: ۵۰۰
- قیمت: ۴۰۰۰۰ تومان
- عنوان: ۳۹۴؛ مسلسل: ۶۲۵

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: قم، خیابان معلم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

تلفن و دورنگار: ۰۲۵-۳۷۸۳۲۸۳۳، ص: ۰۲۵-۳۶۸۸ ۳۷۱۸۵، کادسی: ۰۲۵۹۱-۳۷۱۵

مراکز پخش: ۱. قم، میدان شهیدان، تلفن و دورنگار: ۰۲۵-۳۷۸۳۲۸۳۴

۲. تهران، خیابان انقلاب، روبروی درب دانشگاه تهران، پستال: ۶۶۹۵۱۵۳۴

طیغه همگفت، واحد: ۳۱۲، تلفن: ۶۶۹۵۱۵۳۴

وب گاه: www.pub.isca.ac.ir؛ راینامه: nashr@isca.ac.ir

فروشگاه مجازی نشر: www.shop.isca.ac.ir؛ فروشگاه نشر دیجیتال: www.papooham.ir

سرشناسه:

نجاتی حسینی، راضیه، ۱۳۵۹-

عنوان و نام پدیدآور:

نقش علمای شیعه در گسترش تشیع در هند: از حمله مغول تا پایان دوره

مشخصات نشر:

صفویه/ راضیه نجاتی حسینی؛ تهیه پژوهشکده اسلام تمدنی

قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و

مشخصات ظاهری:

فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۵

۵۸۰ ص: مصور، نمودار

۴۰۰۰۰۰ ریال:

978-600-195-309-5

وضعیت فهرست نویسی:

فیا

یادداشت:

کتابنامه: ص. [۴۹۷]-۵۱۶

یادداشت:

نمایه

موضوع:

شیعه - هند - تاریخ

موضوع:

شیعیان - هند

شناسه افزوده:

دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و

فرهنگ اسلامی، پژوهشکده اسلام تمدنی

۱۳۹۵ ۲۳۹/۵۳۵۷ BP

رده بندی کنگره:

۲۹۷/۹۱۶۵۴

رده بندی دیویی:

۴۵۷۹۱۰۸

شماره کتابشناسی ملی:

فهرست

۱۹	.....سخنی با خواننده.....
۲۱	.....مقدمه.....
۲۲	.....مسئله پژوهش.....
۲۳	.....ضرورت.....
۲۳	.....سوالات.....
۲۴	.....هدف.....
۲۴	.....روش.....
۲۵	.....پیشینه.....
۲۵	.....۱. آثار پژوهشگران ایرانی.....
۲۵	.....۲. آثار پژوهشگران خارجی.....
۲۸	.....منابع دست اول در پژوهش حاضر.....
۲۸	.....الف) تاریخ عمومی هند.....
۲۹	.....ب) تاریخ دودمانی یا خاندانی.....
۳۲	.....ج) تذکره‌ها.....

بخش اول: کلیات

۳۷	فصل اول: هند، جغرافیا و مذاهب آن
۳۷	جغرافیای هند
۴۰	مذهب در هند
۴۵	فصل دوم: ورود اسلام و تشیع به شبه قاره هند
۴۵	چگونگی ورود اسلام به شبه قاره هند
۴۵	طریق اول: ورود صلح آمیز
۴۹	طریق دوم: ورود نظامی
۴۹	الف) فتوحات اولیه
۵۱	ب) فتوحات گسترده (سلطان محمود غزنوی)
۵۴	ورود تشیع به هند
۵۹	نتیجه گیری بخش اول

بخش دوم: عوامل گسترش تشیع در هند

۶۳	مقدمه
۶۴	فصل اول: مهاجرت
۶۷	علل مهاجرت
۶۷	۱. سخت گیری و خشونت سیاسی دولت ها
۶۷	۲. حمله غزنویان به هند
۶۸	۳. حمله مغول به ایران
۷۰	۴. استقبال و حمایت سلاطین هند از مهاجران
۷۳	۵. عوامل سیاسی دافع
۷۵	۶. منش ایرانیان

فصل دوم: زبان فارسی و نزدیکی با ایران.....	۷۸
عصر ایرانی.....	۷۸
زبان فارسی.....	۸۲
جایگاه زبان فارسی در سلسله‌های حاکمان هند.....	۸۵
۱. دوره غزنویان.....	۸۵
۲. دوره غوریان.....	۸۸
۳. دوره مملوکان هند.....	۸۹
۴. دوره خلجیان.....	۹۲
۵. دوره تغلقیان.....	۹۲
۶. دوره لودیان.....	۹۴
۷. دوره تیموریان (گورکانیان).....	۹۵
۸. دوره سلاطین مستقل جنوب شبه قاره، بهمنی‌ها.....	۱۰۱
۹. دوره نظام‌شاهیان، عادل‌شاهیان، قطب‌شاهیان.....	۱۰۳
فصل سوم: حمایت صفویان از تشیع.....	۱۰۵
روابط صفویان با سلاطین هند.....	۱۰۵
۱. شاه‌اسماعیل صفوی و بابر.....	۱۰۵
۲. شاه‌طهماسب صفوی و همایون.....	۱۰۷
۳. شاه‌عباس صفوی و سلاطین گورکانی.....	۱۱۱
۴. شاه‌صفی و شاه‌جهان.....	۱۱۳
۵. شاه‌عباس دوم و سلاطین تیموری.....	۱۱۴
۶. شاه‌سلیمان و سلطان حسین.....	۱۱۵
۷. روابط صفویان با حکومت‌های شیعی مستقل در دکن.....	۱۱۶

۱۲۰	فصل چهارم: ظهور حکومت‌های شیعی در هند
۱۲۱	۱. بهمنی‌ها
۱۲۳	۲. عادل‌شاهیان
۱۲۴	۳. نظام‌شاهیان
۱۲۴	۴. قطب‌شاهیان
۱۲۵	۵. حکومت چک در کشمیر
۱۲۷	فصل پنجم: تصوف
۱۲۷	ورود تصوف به شبه قاره هند
۱۲۹	رابطه تصوف با تشیع در شبه قاره هند
۱۳۱	پادشاهان هندی و تصوف
۱۳۴	فصل ششم: گرایش‌های شیعی در حکام تیموری
۱۳۴	بابر و شیعی‌گری
۱۳۵	روابط مسالمت‌آمیز با شیعیان و به‌کارگیری آنان
۱۳۵	تغییر مذهب بابر به تشیع
۱۳۷	همایون و شیعی‌گری
۱۳۸	طرف‌داری از شیعیان و به‌کارگیری آنان در حکومت
۱۳۹	تشیع در خانواده همایون
۱۳۹	حضور همایون در ایران و پذیرش تشیع
۱۴۰	نامه همایون به شاه طهماسب
۱۴۲	تغییر مذهب همایون به تشیع
۱۴۴	اکبرشاه و شیعی‌گری
۱۴۵	شیعیان در مناصب

۱۴۶	جهانگیر و شیعی گری
۱۴۷	حضور شیعیان در دربار
۱۴۷	سایر سلاطین تیموری و تشیع
۱۵۰	فصل هفتم: شیوه رفتاری شیعیان
۱۵۱	تقیه
۱۵۳	انعطاف عملی و آزادمنشی
۱۵۴	شایستگی برای منصب‌های کلیدی
۱۵۵	برتری علمی
۱۵۷	نتیجه‌گیری بخش دوم

بخش سوم: حکومت‌های شیعی و فعالیت آنها در جهت گسترش تشیع

۱۶۱	مقدمه
۱۶۲	فصل اول: بهمنی‌ها
۱۶۳	علاءالدین حسن
۱۶۴	نسب حسن کانکو
۱۶۵	استقبال از مهاجران ایرانی و شیعی
۱۶۷	مذهب حسن کانکو
۱۶۸	تشیع در دوره محمدشاه بهمنی
۱۶۹	فیروزشاه بهمنی و تشیع
۱۷۰	بهمنیان و تصوف
۱۷۳	احمدشاه بهمنی
۱۷۵	تشیع احمدشاه‌ولی بهمنی
۱۷۸	سایر شاهان بهمنی

۱۸۳	فصل دوم: عادل شاهیان
۱۸۳	یوسف عادل شاه
۱۸۹	اسماعیل عادل شاه
۱۹۰	ابراهیم عادل شاه
۱۹۲	علی عادل شاه
۱۹۴	سایر سلاطین عادل شاهی
۱۹۹	فصل سوم: قطب شاهیان
۱۹۹	سلطان قلی قطب شاه
۲۰۲	جمشید قطب شاه
۲۰۳	ابراهیم قطب شاه
۲۰۵	محمد قلی قطب شاه
۲۰۵	احداث حیدرآباد
۲۰۷	محمد قطب شاه
۲۰۹	سلطان عبدالله قطب شاه
۲۱۵	تشیع پس از قطب شاهیان
۲۲۰	فصل چهارم: نظام شاهیان
۲۲۰	احمد نظام شاه بحری
۲۲۳	برهان نظام شاه
۲۲۵	تشیع برهان نظام شاه و تغییر مذهب رسمی نظام شاهیان
۲۲۹	اقدامات نظام شاهیان پس از تشیع
۲۳۰	حسین نظام شاه
۲۳۱	مرتضی نظام شاه و دیگر سلاطین نظام شاهی

۲۳۶	فصل پنجم: کشمیر
۲۳۷	سلسله سلاطین مسلمان کشمیر
۲۴۰	زین العابدین (۸۲۳-۸۷۵ق)
۲۴۵	حمله میرزا حیدر دوغلات به کشمیر
۲۴۶	دوران حکومت چک‌ها
۲۵۱	فصل ششم: پادشاهی اوده
۲۵۴	میردلداری علی
۲۵۶	فصل هفتم: مناطق شیعه‌نشین در دوره مورد پژوهش
۲۵۶	کولم
۲۵۷	سند
۲۵۷	شمال هند
۲۵۸	دکن
۲۶۰	نتیجه‌گیری بخش سوم

بخش چهارم: علمای شیعه و بررسی نقش آنها در گسترش تشیع در دکن

۲۶۵	مقدمه
۲۶۶	فصل اول: میرفضل‌الله اینجو (انجو) (م ۸۲۲ق)
۲۶۹	تشیع میرفضل‌الله
۲۷۰	فرزندان و نوادگان میرفضل‌الله
۲۷۰	تألیفات
۲۷۱	فصل دوم: خواجه محمود گاوان
۲۷۲	حضور گاوان در هندوستان
۲۷۴	شکوه بیدر با گاوان

- ۲۷۶..... دعوت از عالمان.....
- ۲۷۶..... مدرسه گاوان.....
- ۲۷۸..... قتل خواجه محمود گاوان.....
- ۲۸۰..... آثار و تصانیف گاوان.....
- ۲۸۲..... فصل سوم: شاه طاهر.....
- ۲۸۵..... نقش شاه طاهر در تشیع احمدنگر.....
- ۲۸۸..... اقدامات شاه طاهر پس از تشیع احمدنگر.....
- ۲۹۱..... فرزندان و نوادگان.....
- ۲۹۱..... تألیفات شاه طاهر.....
- ۲۹۲..... افضل خان شیرازی.....
- ۲۹۴..... اقدامات افضل خان در دربار بیجاپور.....
- ۲۹۵..... فصل چهارم: شاهنواز خان.....
- ۲۹۵..... اقدامات شاهنواز خان در دربار عادل شاهی.....
- ۲۹۷..... اقدامات فرهنگی شاهنواز خان.....
- ۲۹۹..... بستگان شاهنواز خان.....
- ۳۰۰..... فصل پنجم: میر محمد مؤمن استرآبادی.....
- ۳۰۰..... میر محمد مؤمن در ایران.....
- ۳۰۱..... میر محمد مؤمن در دکن.....
- ۳۰۳..... طراحی حیدرآباد.....
- ۳۰۴..... تبیین شعائر شیعی.....
- ۳۰۵..... برگزاری مراسم شیعی.....
- ۳۰۷..... اقدامات میر محمد مؤمن در زمان محمد قطب شاه.....

آثار و تألیفات میر محمد مؤمن.....	۳۱۰
فصل ششم: محمد بن خاتون.....	۳۱۱
اقدامات فرهنگی.....	۳۱۴
آثار و تألیفات.....	۳۱۵
شاگردان.....	۳۱۶
میر محمد امین میر جمله.....	۳۱۷
آثار و تصانیف.....	۳۱۹
فصل هفتم: سید علی خان مدنی.....	۳۲۰
پدر سید علی خان.....	۳۲۰
سید علی خان مدنی.....	۳۲۲
آثار و تصانیف.....	۳۲۳
نتیجه گیری بخش چهارم.....	۳۲۴

بخش پنجم: علمای شیعه و بررسی نقش آنان

در گسترش تشیع در دربار تیموری

مقدمه.....	۳۲۹
فصل اول: بیرم خان.....	۳۳۰
نسب بیرم خان.....	۳۳۰
بیرم خان، ستون پادشاهی همایون و اکبر.....	۳۳۱
به کارگیری شیعیان در مناصب حکومتی و سعایت مخالفان.....	۳۳۴
قتل بیرم خان.....	۳۳۵
تشیع بیرم خان.....	۳۳۶

۳۳۹	.....	بیرم‌خان و اقدامات فرهنگی
۳۴۰	.....	عبدالرحیم‌خان خانان، فرزند بیرم‌خان
۳۴۲	.....	فصل دوم: شیخ‌گدایی
۳۴۴	.....	اقدامات شیخ‌گدایی در دوره صدارت
۳۴۵	.....	تشیع شیخ‌گدایی
۳۴۷	.....	فصل سوم: شاه‌فتح‌الله شیرازی
۳۴۹	.....	اقدامات شاه‌فتح‌الله در دربار
۳۵۲	.....	حوزه درسی و اختراعات
۳۵۳	.....	تألیفات شاه‌فتح‌الله
۳۵۳	.....	شاگردان
۳۵۵	.....	فصل چهارم: حکیم ابوالفتح گیلانی
۳۵۷	.....	تشیع در روزگار ابوالفتح
۳۶۰	.....	حمایت از عالمان و شیعیان
۳۶۱	.....	آثار و تصانیف
۳۶۱	.....	خانواده حکیم ابوالفتح
۳۶۶	.....	فصل پنجم: حکیم همام
۳۶۷	.....	فعالیت‌های علمی
۳۶۷	.....	فرزندان
۳۶۸	.....	حکیم حاذق
۳۶۹	.....	فصل ششم: ملا احمد تهتوی (ثناوی)
۳۶۹	.....	تشیع ملا احمد
۳۷۲	.....	نگارش تاریخ الفی

۳۷۴	شهادت ملا احمد
۳۷۵	آثار و تصانیف
۳۷۶	فصل هفتم: ملا محمد یزدی
۳۷۹	فصل هشتم: قاضی نورالله شوشتری
۳۷۹	اجداد قاضی نورالله
۳۸۱	استادان قاضی نورالله
۳۸۲	مهاجرت به هندوستان
۳۸۴	تألیفات تأثیرگذار قاضی
۳۸۷	شهادت قاضی نورالله
۳۸۸	پای بند نبودن قاضی نورالله به تقیه
۳۹۰	نامه امیر یوسف علی و پاسخ آن
۳۹۴	فرزندان و شاگردان قاضی نورالله
۳۹۶	آثار و تصانیف قاضی نورالله
۴۰۰	فصل نهم: شیخ ابوالفضل مبارک
۴۰۰	شیخ مبارک ناگوری
۴۰۵	نشو و نما و ورود ابوالفضل به دربار اکبر
۴۰۸	تشیع ابوالفضل
۴۱۵	آثار و تألیفات
۴۱۶	بستگان و شاگردان
۴۱۸	فصل دهم: شیخ ابوالفیض مبارک
۴۲۲	آثار و تألیفات
۴۲۴	نتیجه گیری بخش پنجم

بخش ششم: علمای شیعه و بررسی نقش آنان
در گسترش تشیع از زاویهٔ تصوف و شعر و ادب

۴۲۹	.....	مقدمه
۴۳۰	.....	فصل اول: سیدعلی همدانی
۴۳۱	.....	استادان
۴۳۲	.....	تشیع میرسیدعلی همدانی
۴۳۴	.....	سفرهای میرسیدعلی
۴۳۷	.....	حضور میرسیدعلی در کشمیر
۴۴۱	.....	تألیفات و آثار
۴۴۳	.....	تأسیس مدارس و کتابخانه‌ها
۴۴۴	.....	اعقاب و شاگردان سیدعلی همدانی
۴۴۸	.....	فصل دوم: میرشمس‌الدین عراقی
۴۴۸	.....	اولین سفر میرشمس‌الدین به کشمیر
۴۴۹	.....	دومین سفر میر به کشمیر
۴۵۲	.....	فصل سوم: شاه‌نعمت‌الله ولی
۴۵۴	.....	تشیع شاه‌نعمت‌الله ولی
۴۵۶	.....	تأثیر شاه‌نعمت‌الله ولی بر تشیع در هند
۴۶۲	.....	شاگردان و اعقاب شاه‌نعمت‌الله
۴۶۳	.....	آثار و تصانیف
۴۶۴	.....	فصل چهارم: میرفندرسکی
۴۶۶	.....	توقف‌های میرفندرسکی در هند
۴۶۷	.....	شاگردان میرفندرسکی
۴۶۹	.....	آثار و تألیفات

۴۷۰	.....	نوادگان میرفندرسکی
۴۷۱	.....	فصل پنجم: سید راجو بخاری
۴۷۳	.....	اعقاب و اجداد سیدراجو
۴۷۵	.....	فصل ششم: شاعران عالم
۴۷۶	.....	آذری اسفراینی
۴۷۷	.....	تحصیلات
۴۷۸	.....	آذری در دربار احمدشاه بهمنی
۴۷۹	.....	بازگشت از هند
۴۸۰	.....	آثار و تصانیف
۴۸۱	.....	عرفی شیرازی
۴۸۲	.....	شهرت اشعار عرفی
۴۸۳	.....	ارادت عرفی به امیرالمؤمنین علیه السلام
۴۸۵	.....	شریفی شیرازی
۴۸۶	.....	ملک قمی
۴۸۷	.....	سفر به احمدنگر
۴۸۸	.....	ملک قمی در بیجاپور
۴۸۹	.....	آثار و تصانیف
۴۹۰	.....	فرج الله شوشتری
۴۹۱	.....	لطفی خوانساری
۴۹۲	.....	ملاشکیبی اصفهانی
۴۹۴	.....	نتیجه گیری بخش ششم
۴۹۷	.....	کتابنامه
۵۱۷	.....	پیوست ها

نمایه‌ها

آیات.....	۵۲۷
روایات.....	۵۲۸
اعلام.....	۵۲۹
کتاب‌ها.....	۵۵۵
مکان‌ها.....	۵۶۴
فرقه‌ها، مذاهب و مکاتب.....	۵۷۵
اقوام، گروه‌ها و سلسله‌های حکومتی.....	۵۷۷

سخنی با خواننده

تشیع در تاریخ بلند خود که به قدمت اندیشه اسلامی است، فراز و فرودهای گوناگونی را به چشم دیده و با عبور از تنگناهای مختلف، فراخ‌گاه‌های تازه برای خویش به وجود آورده است. اما مهاجرت دانشوران شیعی - ایرانی به سرزمین هندوستان در این میان ماجرای مهم و شنیدنی است. اینان به رغم همه محدودیت‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی پیشامد یا مدیریت شده که گاه و بیگاه دامنگیرشان می‌شد، هیچ‌گاه از ایفای نقش خویش باز نایستادند و در همه دوره‌ها بر حسب اقتضائات و فرصت‌ها کوشیدند بار مسئولیت خود را چه در عرصه تبلیغ دینت و مذهب شیعه، چه در حمایت و هدایت شیعیان، چه در گسترش اندیشه‌های شیعی و دفاع از دستاوردهای تمدنی و چه در حوزه تولید علم و توسعه دانش به‌خوبی به فرجام برسانند و کارنامه درخشانی از خود به جای نهند. یکی از عرصه‌های مهم، تأثیر ایشان در گسترش کمی تشیع در سرزمین‌های مختلف و حتی تأسیس دولت و حکومت، علاوه بر توسعه کیفی اندیشه‌های شیعی است که شایسته توجه ویژه محققان حوزه تاریخ تشیع است.

پژوهشکده اسلام تمدنی (مرکز پژوهش‌های علوم اسلامی و انسانی پیشین) که شناخت و شناسایی تمدنی شیعه را از مسائل محوری خود می‌داند، با بهره‌گیری از نیروهای توانمند پای در این عرصه نهاده و پژوهش‌هایی را سامان داده است. اثر حاضر که به نقش دانشمندان ایرانی در گسترش کمی و کیفی تشیع در سرزمین هند

نظر دارد، با همین رویکرد پدید آمده است، پژوهشی که افزون بر شرح چگونگی گسترش تشیع در آن دیار در فاصله سده هفتم تا دوازدهم هجری (از حمله مغول تا پایان عهد صفوی)، تبیین گوشه‌ای از تاریخ ایران است و نشان می‌دهد که چگونه ایرانیان دغدغه‌مند، پس از حمله ویرانگر مغول سرزمین پهناور شبه‌قاره هند را برگزیدند و با مهاجرت خویش فرصت‌های فراوانی را در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی و فرهنگی فراهم آوردند.

این اثر با تلاش چند ساله پژوهشگر ارجمند سرکار خانم راضیه نجاتی حسینی که از همکاران پژوهشی این مرکز بوده و با نظارت علمی آقای دکتر محمد باغستانی عضو محترم هیئت علمی گروه هنر و تمدن اسلامی (مطالعات شرق اسلامی پیشین) که در زمان شکل‌گیری پژوهش مدیریت گروه را نیز به عهده داشتند، شکل گرفته است. بدیهی است این کتاب همچون دیگر آثار بشری خالی از عیب و کاستی نیست، اما بی‌گمان نکته‌سنجی‌ها و راهنمایی‌های خوانندگان ارجمند و فرهیخته در اصلاح و بهبود آن مؤثر خواهد بود.

در پایان ضمن تقدیر از مؤلف گرامی و ناظر علمی، شایسته است از همه کسانی که در شکل‌گیری اثر زحمت کشیدند سپاسگزاری شود، از جمله مدیر محترم گروه، اعضای محترم شورای علمی گروه، ارزیابان اثر، اعضای محترم شورای پژوهشی پژوهشکده، کارشناس محترم گروه، اداره محترم پژوهش، اداره نشر پژوهشگاه که در نشر اثر همه اهتمام خویش را به‌کارگرفت و رئیس محترم دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان رضوی جناب حجت‌الاسلام والمسلمین محمد مهدی مسعودی که بی‌همراهی‌شان آنچه به دست آمده محقق نمی‌شد. توفیق و بهروزی یکایک آنان را از خداوند بزرگ خواهانم.

دکتر سید علیرضا واسعی
مدیر پژوهشکده اسلام تمدنی

مقدمه

در کتاب حاضر، به زمینه‌های حضور شیعیان و عالمان شیعی و حکومت‌های معاصرشان پرداخته، مؤثرترین عالمان شناسایی و نقش‌های آنان بررسی شده است. این پژوهش که گستره‌ای نزدیک به پنج سده (هفتم تا دوازدهم هجری) را در برمی‌گیرد، تلاش کرده است که تمام بازه زمانی و حوزه جغرافیایی مورد بحث را تحلیل و بررسی کند، اما به علت گستردگی جغرافیا و نقش‌آفرینی متفاوت عالمان شیعه در این بازه زمانی، در مواردی که منابع اندک بوده، به بررسی نقش عالمان شیعه در زمان‌هایی که منابع و تمرکز جغرافیایی بیشتری بوده است، پرداخته شده است.

بخش مهم این اثر به سده‌های نهم، دهم و یازدهم هجری می‌پردازد. انتخاب این سه سده به دلایلی چند نظیر حضور و نقش بیشتر عالمان شیعه در شبه‌قاره، ظهور حکومت‌های شیعه، حکمرانی امپراتوری تیموری که آزادی نسبی را فراهم کرده بود و ظهور صفویان که حامیان قدرتمند تشیع بودند، در این دوره بوده است.

از بُعد جغرافیایی نیز به دلیل گستردگی شبه‌قاره در آن دوره، به مکانهایی پرداخته شده که این حکومت‌ها و عالمان در آنها نقش پررنگ‌تری داشته‌اند؛ مثل جنوب شبه‌قاره (دکن) که پایتخت تیموریان بوده، مانند شمال شبه‌قاره مثل کشمیر و اوده.

بر این اساس، کتاب حاضر در شش بخش به قرار زیر تنظیم گردیده است:

۱. در بخش اول، به کلیات پرداخته شده و ضمن نگاهی به ظهور تشیع، جغرافیا و

- روند مذاهب، چگونگی ورود اسلام و تشیع به شبه قاره نیز بازبینی شده است.
۲. بخش دوم درباره زیرساخت‌های حضور عالمان شیعه و عواملی است که سبب گسترش تشیع و حضور عالمان شیعه در شبه قاره گردیدند.
۳. در بخش سوم، حکومت‌های شیعه به عنوان زمینه‌سازان حضور و نقش آفرینی عالمان مورد بررسی قرار گرفته‌اند و بیشتر از زاویه شیعه‌گستری به آنها نگریده شده و کمتر نظام سیاسی، اداری و اقتصادی آنها مورد بحث بوده است.
۴. در بخش چهارم، به عالمان برجسته تشیع که در دربارهای شیعی فعالیت می‌کردند، پرداخته شده و نقش آنان در گسترش تشیع ارزیابی و شاگردان برجسته و آثار آنان، اعم از تألیفات و بناهایی که آنان بنیانگذارش بوده‌اند، بررسی شده است.
۵. در بخش پنجم، از مهم‌ترین عالمان شیعه که در دربار تیموری، به عنوان حکومتی سنی، به گسترش تشیع همت گماشتند، یاد و فعالیت آنان را بررسی کرده‌ایم.
۶. در بخش پایانی، به عالمانی که از دریچه تصوف و شعر و ادب، تشیع را اعتلا بخشیدند، نظر افکنده و نقش آنان در تکوین و ترویج تشیع بررسی شده است.
- شایان یادآوری است که هندوستان در دوره زمانی مورد بحث، حوزه جغرافیایی گسترده‌ای داشت و پاکستان و بنگلادش را نیز در بر می‌گرفت و فقط عنوان «شبه قاره هند» می‌تواند این گستره جغرافیایی را توضیح دهد. بنابراین در کتاب حاضر، این واژه بیشتر به جای هند به کار رفته و چنانچه گاه واژه هند به کار رفته باشد، مراد همان شبه قاره هند است.

مسئله پژوهش

حضور ایرانیان در سرزمین هند از گذشته‌های دور و سده‌های میانی و نیز در دوران

اخیر، از موضوعات مهم و تأثیرگذار در هند بوده است. مسئله اصلی این پژوهش دربارهٔ چگونگی حضور علمای شیعه در سده‌های میانه در هند است و اینکه این مهاجران ایرانی به چه عرصه‌هایی از جامعه هند وارد شدند؟ چه تأثیراتی از خویش بر جای نهادند؟ چگونه توانستند تشیع را در هند گسترش دهند؟ و چه ابزارها و شیوه‌هایی را در راه گسترش تشیع در هند به کار گرفتند؟

ضرورت

در حوزه تاریخ تشیع کمتر به مناطقی مثل هند که معمولاً نماینده سایر مذاهب و فرهنگ‌هاست، پرداخته شده؛ در حالی که طبق مطالعات اخیر، این کشور رتبه دوم را جمعیت شیعه در جهان است؛ از این رو ضروری به نظر می‌رسد که پیشینه تشیع در این سرزمین بحث و بررسی شود و نقش عالمان شیعه که همواره ستون‌های بسط تشیع بوده‌اند، نقد و ارزیابی و به تأثیر فعالیت‌های آنان پرداخته شود و در این زمینه تاریخ تشیع در هند، مورد نگاه علمی و آکادمیک قرار گرفته، عوامل ظهور این جمعیت کثیر مشخص گردد و برای ترویج و تعمیق فرهنگ تشیع در این سرزمین در برنامه‌ریزی‌های آینده مورد استفاده قرار گیرد.

سؤالات

این تحقیق به دنبال پاسخگویی به سؤالات زیر در دوره مورد نظر بوده است:

۱. آیا عالمان شیعه توانستند در هند حوزه‌های علمی شیعی ایجاد کنند؟
۲. نقش عالمان شیعه در بسط تشیع در این حوزه‌ها در هند چگونه بوده است؟
۳. آثار عالمان شیعه هند که در واقع ادامه تأثیر این علماست، در دوره مورد نظر کدام‌اند؟
۴. نحوه عملکرد این حوزه‌ها در آن ناحیه به چه صورت بوده است؟

۵. نقش شاگردان آن علما به عنوان امتداد نقش آنان در هند در آن دوره چگونه بوده است؟

۶. تا چه حد عملکرد عالمان شیعه در هند که مملو از سایر مذاهب و فرهنگ‌هاست، منجر به بسط تشیع انجامیده است؛ به عبارت دیگر، تا چه حد عملکرد علمای شیعه باعث غلبه تشیع بر سایر مذاهب و فرهنگ‌های آن خطه گردیده است؟

هدف

۱. شناسایی عوامل زیرساختی حضور عالمان شیعه در شبه قاره، شناسایی حوزه‌های شیعی که به همت آنان یا حکومت‌هایی که از آنها بهره می‌بردند، ساخته شده‌اند؛

۲. معرفی و شناخت اجمالی آثار و شاگردان عالمان شیعه و در نهایت بررسی چگونگی عملکرد عالمان در غلبه تشیع بر سایر عوامل، مثل مذاهب و فرهنگ‌های دیگر در شبه قاره و یا مقاومت حکومت‌ها و عالمان متعصب سنی.

روش

این تحقیق از پژوهش‌های بنیادی - نظری به شمار می‌آید که می‌تواند در زمره تحقیقات کاربردی نیز باشد. از آنجا که پژوهش حاضر در رده تحقیقات تاریخی است، گردآوری اطلاعات و اسناد تاریخی، اعم از منابع مکتوب یا تصویری، به روش کتابخانه‌ای صورت گرفته است. تجزیه و تحلیل اطلاعات و اسناد گردآوری شده نیز با استفاده از منابع دست اول مختلف و مقالات جدید، مورد نظر نگارنده بوده است و تلاش شده تا آنجا که ممکن است، نقد منصفانه‌ای بر این اطلاعات صورت بگیرد.

۱. آثار پژوهشگران ایرانی

آثار ایرانی در این باره به چند مقاله محدود می‌شود که یا ترجمه منابع خارجی است، به‌ویژه با ترجمه آقای رئیس السادات که وی بخشی از کتب رضوی را ترجمه کرده و به صورت مقاله در نشریات مختلف به چاپ رسانیده‌اند و یا تلخیصی از منابع خارجی است که اینها هم خلاصه مطالب کتب آقای رضوی است. مقالاتی نیز درباره چند تن از عالمان شیعه در هند نگاشته شده که عبارت‌اند از:

– رادفر، ابوالقاسم؛ «میرمحمد مؤمن استرآبادی مروج تشیع در جنوب هند»، نامه پارسی؛ سال پنجم، ش ۳، [بی‌تا]، ص ۱۹۶-۲۰۲.

– ذکایی ساوجی، مرتضی؛ «یوسف عادل‌شاه ساوجی منادی تشیع در هند»، کیهان اندیشه؛ س ۱۴، ش ۸۲، [بی‌تا]، ص ۱۵۳-۱۶۰.

– صادقی علوی، محمود؛ «قطب‌شاهیان احیاگران تشیع در دکن»، فصلنامه شیعه‌شناسی؛ س ۴، ش ۱۵، ص ۱۸۱-۱۹۸.

کتاب‌هایی چند نیز موجود است که مطالبی در این باره در آنها مطرح شده است:

– کرمی، مجتبی؛ نگاهی به تاریخ حیدرآباد دکن؛ دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی؛ تهران: ۱۳۷۳ ش.

در بخش‌هایی از این کتاب به شخصیت میرمحمد مؤمن استرآبادی نیز پرداخته شده است که مورد استفاده نگارنده بوده است.

– فلسفی، احمد؛ مکاتبات سلطان عبدالله قطب‌شاه؛ مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی؛ تهران: ۱۳۸۶ ش.

۲. آثار پژوهشگران خارجی

در این زمینه پژوهشگران خارجی بیشتر به تحقیق و تفحص پرداخته‌اند که البته

نگاه برخی از آنها خالی از اشکال و ایراد و غرض‌ورزی نیست، اما از آنجا که بیشتر آنها به روش‌های علمی مقید بوده و اصول تحقیق تاریخی را به کار بسته‌اند، پژوهش‌هایشان قابل استفاده است و می‌توان از روش کار ایشان بهره برد.

- رضوی، اطهرعباس؛ شیعه در هند؛ واحد ترجمه مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی؛ قم: نشر دفتر تبلیغات اسلامی.

این کتاب که با نگاه علمی و محققانه به تشیع در هند پرداخته است، از جمله پژوهش‌های بسیار سودمند و در خور اعتماد و استناد در عصر معاصر است که جلد اول آن چاپ شد و مورد استفاده قرار گرفت. این کتاب بیشتر با نگاه تاریخی، وقایع مربوط به شیعیان هند را نقد و بررسی کرده و شناختی که نویسنده از شبه قاره، تاریخ و منابع آن به‌عنوان پژوهشگری بومی داشته است، اثر او را به اثری عمیق و نسبتاً دقیق تبدیل کرده است. با این حال، هرچند در این کتاب به شخصیت برخی عالمان شیعه در هند پرداخته شده، جامعیت کافی برای شناخت علمای شیعه در هند ندارد.

این اثر در منبع‌شناسی عصر مورد تحقیق و بازیابی وقایع در منابع دست اول بسیار سودمند است و اطلاعات مفیدی می‌دهد. بسیاری از مطالب این کتاب نتیجه تجزیه و تحلیل‌های نویسنده آن به‌عنوان پژوهشگری باتجربه است که به تمام منابع دست اول آن دوره دسترسی داشته است. همین ویژگی باعث می‌شود تا این اثر، کتابی قابل اعتماد و قابل استناد در پژوهش‌های تاریخی باشد؛ از این رو نگارنده از بسیاری از مطالب این کتاب طی تحقیق بهره برده است.

- جان نورمن هالیستر؛ تشیع در هند؛ ترجمه آذر میدخت مشایخ فریدونی؛ تهران: نشر دانشگاهی.

این کتاب که رساله دکترای این مستشرق غربی بوده است، در شناسایی آثار

مستشرقین در مورد تاریخ هند بسیار سودمند بود. هالیستر در این کتاب به معرفی تشیع پرداخته، سپس ضمن نگاهی اجمالی به حکومت‌های شیعی، نقش محرم و عزاداری را به‌عنوان آیین همه‌گیر شیعی بررسی کرده است.

از آنجا که نگاه مستشرقین در اثر او غلبه دارد و او منابع دست اول را از ترجمه‌های انگلیسی آنها باز یافته است، می‌توان تفاوت این اثر را با کتاب رضوی که به اصل منابع نظر داشته است، دید. در اثر او بیشتر شعایر شیعی و آیین‌های عمومی به‌عنوان عناصر و سمبل‌های نفوذ تشیع که معمولاً ملاک بیشتر مستشرقین برای بررسی مذاهب و فرهنگ‌هاست، نمود دارد؛ در حالی که اثر رضوی از عمق و غنای بیشتری برخوردار است و او مبانی تشیع در هند را به صورت ریشه‌ای بررسی کرده است تا شعایر بیرونی و آثار خارجی. با این حال، این اثر روشمندی قوی‌ای دارد و نگارنده از آن نیز در طول تحقیق بسیار بهره برده است.

- آثار شروانی درباره دکن: شروانی، استاد و محقق هندی، به‌صورت تخصصی به تاریخ قرون وسطا در دکن پرداخته است که مقارن است با دوره مورد تحقیق این پژوهش. وی آثار بسیار قویم و اصولی‌ای درباره تشیع در این حوزه تألیف کرده است. نظریات علمی او در باب بسیاری از موضوعات مبهم تاریخی در این دوره، رهگشای حل برخی از اختلافات و مانع سوء استفاده‌های برخی از مستشرقین در خرده‌گرفتن به شیعیان بوده است.

او آثار مختلفی در این باره نگاشته است که نگارنده با دسترسی به برخی از آنها توانست از آنها بهره برد؛ از جمله:

- Sherwani, Haroon khan; history of medieval Deccan; India, Andhra Pradesh, 1973.
- _____; the Bahmanis of the Deccan; Delhi, Munshiram Manoharlal, 1985.
- _____; "Hyderabad under the Qutb shahis Muslim rule in Deccan"; New Delhi: Anmol, publication, 1997, P. 220-247.

از دیگر آثار در خور استفاده در این موضوع، آثاری از Cole R.I.J. بوده است که به تشیع در اوده می‌پردازد:

- J.R.I Cole; "opular shi'ism, India's Islamic Traditions (711-1750)"; Delhi: Oxford University press, , 2003, p. 311-339.
- _____; "Roots of north Indian shi'ism in Iran and Iraq"; university of California press: 1989.

منابع دست اول در پژوهش حاضر

الف) تاریخ عمومی هند

۱. تاریخ فرشته، گلشن ابراهیمی یا نورس‌نامه: این کتاب که تقریباً در تمامی پژوهش منبع مورد استناد بوده است، به زبان فارسی است که محمدقاسم هندوشاه استرآبادی معروف به فرشته، مورخ و پزشک و کارگزار سلاطین احمدنگر و بیجاپور در عصر ابراهیم عادل‌شاه دوم (۹۸۷-۱۰۳۵) نگاشته است. فرشته آن را گلشن ابراهیمی و سپس نورس‌نامه نامید، اما کتاب به تاریخ فرشته شهرت یافته است. تألیف نخستین متن آن با عنوان گلشن ابراهیمی در ۱۰۱۵ به پایان رسید.^۱ ظاهراً فرشته پس از این نسخه، متن دیگری با عنوان نورس‌نامه نوشته که مشتمل بر وقایع سال‌های بیشتری است.

تاریخ فرشته مشتمل است بر مقدمه‌ای در کیفیت ورود اسلام به هند و کلیاتی در آیین و آداب هندوان و تاریخ اساطیری هند، دوازده مقاله و یک خاتمه. مطالب کتاب به ترتیب به قرار زیر است: سلاطین لاهور (غزنویان) در احوال سبکتگین، محمود و مسعود، سلاطین دهلی، شاهان دکن (بهمنیان، عادل‌شاهیان، نظام‌شاهیان، قطب‌شاهیان، عمادشاهیان و بریدشاهیان)، شاهان گجرات، مالوه، خاندیس (سلاطین فاروقی برهانپور)، سلاطین بنگال، مولتان، سند، کشمیر، ملیبار و ذکر حالات مشایخ صوفیه

۱. هندوشاه؛ تاریخ فرشته؛ ج ۱، ص ۴.

هندوستان در دو قسمت: دودمان چشتیه و خاندان سهروردیه مولتان. خاتمه کتاب درباره راجگان هند است.^۱

بدین سان تاریخ فرشته وقایع دوره‌ای طولانی را در برمی‌گیرد. مؤلف از بیش از سی مأخذ بهره گرفته است که برخی از آنها اکنون در دست نیست و همین امر بر اهمیت کتاب می‌افزاید. از میان این آثار، روضة الصفا، اثر میرخواند، به توصیه عادلشاه سرمشق مؤلف بوده است^۲ که تأثیر تاریخ‌نگاری ایرانی را بر وی نشان می‌دهد.

تاریخ فرشته منبع بسیار مهم و ارزشمندی برای مورخان بعدی گردید. این اثر به‌ویژه مأخذی دست اول برای تاریخ سلسله‌های مسلمان جنوب هند و سرزمین دکن محسوب می‌شود. همچنین از منابع درخور توجه در مطالعه تاریخ ایران است؛ زیرا افزون بر اطلاعاتی درباره دوره غزنوی، در باب مناسبات سیاسی و فرهنگی سلاطین دکن با دربار صفوی و نفوذ مذهبی صفویان اطلاعاتی می‌دهد.

ب) تاریخ دودمانی یا خاندانی

۱. برهان مآثر: کتابی است درباره تاریخ سلاطین دکن به زبان فارسی، نوشته سیدعلی بن عزیزالله طباطبایا، مورخ شیعی سده‌های نهم و دهم هجری. نویسنده پس از آنکه به دستگاه نظام‌شاهیان راه یافت، در ۱۰۰۰ق / ۵۹۲۱م به امر برهان نظام‌شاه دوم (۹۵۷-۹۸۸ق)، تألیف کتاب برهان مآثر را آغاز کرد.^۳

او تاریخ خود را به سه طبقه تقسیم کرده است: اول: سلاطین بهمنی در گلبرگه از سلطان علاءالدین حسن تا عهد فیروزشاه؛ دوم: سلاطین بیدر از احمدشاه ولی بهمنی

۱. همان، ج ۱.

۲. همان، ج ۲، ص ۷۹.

۳. محمود صادقی علوی؛ «گذری بر منابع تاریخی عصر قطب‌شاهیان»؛ ص ۱۵۳.

تا سلطان محمود شاه بهمنی؛ سوم: سلاطین احمدنگر از احمد نظام شاه بحری تا حکومت چاند سلطانه.

۲. منتخب التواریخ بدایونی: از آنجا که این کتاب به قلم عبدالقادر بدایونی است که از عالمان متعصب اهل سنت بوده و همین امر باعث شده است تا نوشته‌هایش بیشتر به اغراض مذهبی آلوده گردد،^۱ نگارنده به آن استناد بیشتری کرده است تا در تدوین وقایع شیعی، از منبعی شیعه‌گریز استفاده کرده باشد؛ چراکه در چنین منبع شیعه‌ستیزی برخی ویژگی‌های تشیع در آن دوره به صورت برجسته‌تری قابل بازیابی است. به علاوه، او در ثبت جزئیات رویدادها از تیزیابی یک تاریخ‌نگار برخوردار است و همین امر اثر او را ارزشمند می‌سازد.^۲ کتاب او وقایع دوران بابر، همایون و اکبر را به قلم کشیده است. بدایونی نگارش این کتاب را در ۱۰۰۴ق به فارسی به پایان برده است. گفته شده این نخستین تاریخ فارسی هند است که رویدادها را با دید انتقادی بررسی کرده است.

۳. اکبرنامه: مفصل‌ترین کتاب تاریخی دوره اکبر شاه گورکانی است که ابوالفضل علامی (۹۵۸-۱۰۱۱ق) نگاشته و در یک مقدمه و سه دفتر به سامان رسیده است.^۳ این اثر به شرح رویدادهای زمان بابر و همایون و اکبر می‌پردازد. ابوالفضل از ۹۸۲ق تا هنگام مرگش به نگارش این اثر مشغول بود. او در نگارش این اثر از منابع بسیار و نیز از اسناد و مدارک دیوانی و دیده‌ها و شنیده‌هایش بهره برده است. این کتاب مفصل‌ترین و معتبرترین منبع تاریخ دوره اکبر شاه (۹۶۳-۱۰۱۴ق) به‌شمار می‌آید و سراسر این دوره را به جز چهار سال آخر در برمی‌گیرد.^۴

۱. برزگر؛ «بدایونی»، دانشنامه ادب فارسی؛ ج ۴، ص ۴۱۴.

۲. همان.

۳. برزگر؛ «اکبرنامه»، دانشنامه ادب فارسی؛ ج ۴، ص ۲۴۲.

۴. همان.

۵. بساتین السلاطین: کتابی است به فارسی در تاریخ عادل شاهیان بیجاپور در دکن. تألیف این کتاب در نسخه‌های گوناگون به دو تن نسبت داده شده، اما در بیشتر آنها به محمدابراهیم زبیری منسوب است. بساتین السلاطین شامل هشت بوستان است در تاریخ عادل شاهیان که هر بوستان در ذکر یکی از پادشاهان این دودمان است. تاریخ یوسف عادل شاه در ۹۱۹ق تا ۱۰۹۷ق که اورنگ زیب بیجاپور را فتح کرد، در آن گنج‌نیده شده و ذیلی در رویدادهای اواخر دوره اورنگ زیب و خلاصه‌ای از رویدادهای بعدی تا فتح بیجاپور به دست انگلیسی‌ها در ۱۲۳۳ق در آن آمده است.^۱

۶. تاریخ آصف‌جاهیان: غلامحسین خان خانزمان خان این کتاب را نگاشته است. این کتاب در میان سال‌های ۱۲۵۷-۱۲۶۰ درباره فراز و نشیب‌های دولت آصف‌جاهیان در چهار باب نگارش شده است که در باب اول آن به پادشاهان قطب‌شاهی که پیش از آصف‌جاهیان بر حیدرآباد حکم می‌راندند، پرداخته شده است.^۲ از آنجا که تاریخ قطب‌شاهیان در این کتاب به صورتی مفید و گزیده آمده است، نگارنده از آن بسیار سود جسته است. خانزمان خان ضمن بیان واقعات عصر قطب‌شاهی، آثار آیینی این سلسله را در نگارش‌هایش منعکس کرده است؛ از این رو نگارنده پس استفاده از این کتاب، آثار سلسله قطب‌شاهی را بر فرهنگ عمومی آن منطقه اقتباس نمود و از آن بهره گرفت.

۷. حدیقه السلاطین: نوشته میرزا نظام‌الدین احمد صاعدی شیرازی است درباره محمد قطب‌شاه و جزئیات دوره عبدالله قطب‌شاه (۱۰۳۵-۱۰۸۳ق) از تولدش در ۱۰۲۳ق تا زمان نگارش اثر در دو حصه و به خواست علامه ابن‌خاتون نگارش یافته. نویسنده پس از آوردن مقدمه کوتاه، رویدادها را سال به سال و به‌ویژه از ۱۰۳۵ق به بعد با نثری پراطناب و به شیوه وقایع‌نویسی نقل کرده است. در این اثر علاوه بر

۱. همو، «بساتین السلاطین»، دانشنامه ادب فارسی؛ ج ۴، ص ۴۴۹.

۲. نوش‌آبادی؛ «تاریخ گلزار آصفیه»، دانشنامه ادب فارسی؛ ج ۴، ص ۶۳۶.

رویدادهای سیاسی، رویدادهای مذهبی و اجتماعی نیز نقل شده است.^۱
نگارنده از این کتاب برای نشان دادن تشیعی که تا اواخر دوره قطب‌شاهیان تکوین یافته بود، بهره گرفته است.

ج) تذکرها

۱. مآثر الامراء: کتابی است به فارسی در شرح زندگی شاهان و امیران شبه قاره، نوشته عبدالرزاق شهنواز اورنگ‌آبادی (۱۱۱۱-۱۱۷۱ق) معروف به شاهنوازخان که این کتاب را در فاصله سال‌های ۱۱۵۵ تا ۱۱۷۱ می‌نگاشته است. آزاد بلگرامی در ۱۱۷۲ خطبه آغازین کتاب را نوشته است. نثر تراجم این کتاب عاری از حشو و زواید است. مؤلف شرح حال برخی را جدا از مقام و منصبشان و فقط به دلیل داشتن کمالاتی که بدان موصوف بوده‌اند، آورده است.^۲

نگارنده در ذکر احوال علما از این کتاب بسیار بهره برده است. بی‌طرفی نسبی نگارنده مآثر الامراء و کامل‌تر بودن شرح حال افراد مورد بحث نسبت به تمامی تراجم هم‌عصر او برارزش آن افزوده است.

۲. تذکره علمای هند: تحفة الفضلاء فی تراجم الکملاء کتابی است به فارسی در احوال ۶۴۹ تن از عالمان دینی مقیم هند از ایرانی و هندی و جز آن و نیز ۷۲ تن شاعر، از محمد عبدالشکور ریوانی مشهور به رحمان علی ناروی (تولد ۱۳۲۵ق) او این تذکره را میان سال‌های ۱۳۰۵ تا ۱۳۰۸ق به فارسی نگاشت. این کتاب دو بار در سال‌های ۱۳۱۳ق و ۱۳۳۳ق در لکنو چاپ سنگی شده است.^۳

۳. نجوم السماء: کتابی زندگی‌نامه‌ای، از محمدعلی فرزند صادق مشهور به آزاد

۱. اسماعیل پور؛ «تاریخ‌نویسی فارسی در شبه قاره»، دانشنامه ادب فارسی؛ ج ۴؛ ص ۶۷۸.

۲. سپاهی؛ «مآثر الامراء»، دانشنامه ادب فارسی؛ ج ۴؛ ص ۲۱۵۰.

۳. حجتی؛ «تذکره علمای هند»، دانشنامه ادب فارسی؛ ج ۴؛ ص ۷۴۱.

کشمیری (۱۲۶۰-۱۳۰۹ق) در شرح احوال علما و فقهای شیعه در سده‌های ۱۱، ۱۲ و ۱۳ هجری. نام کامل کتاب نجوم السماء فی تراجم العلماء است که در سه نجم نگاشته شده است. آزاد کشمیری پیش از پایان یافتن نجم سوم که به سده ۱۳ مربوط می‌شد، درگذشت و فرزندش محمدمهدی آن را کامل کرد و تکلمه‌ای بر آن نوشت.^۱ نگارنده برای علمای متأخرتر به عنوان منبع دست دوم، از این کتاب استفاده کرده است.

۴. مجالس المؤمنین: در بین کتب سودمند در کتاب حاضر، کتاب مجالس المؤمنین نوشته قاضی نورالله شوشتری است که در حدود ۱۰۱۰ق نگارش آن را به پایان برده. این اثر کتابی است در شرح احوال و آثار مشاهیر علما، فقها، سلاطین، امرا و شعرا که مؤلف غالب آنها را به تشیع منسوب کرده است و با اینکه دعاوی او از تعصب خالی نیست، کتاب او از جهت اشتغال بر نکات و معلومات مفید کم‌نظیر و بسیار سودمند است.^۲

۵. مآثر الکرام: تذکره‌ای فارسی است در شرح احوال و معرفی نمونه آثار عارفان و دانشمندان، نوشته آزاد بلگرامی متخلص به آزاد (۱۱۱۶-۱۲۰۰ق) که در دو بخش نگاشته شده است: بخش اول در احوال هشتاد تن از عارفان و بخش دوم در احوال هفتاد تن از دانشمندان بلگرام است. این کتاب در ۱۱۶۶ق نوشته شده است.^۳

۶. مآثر رحیمی: کتابی به فارسی از باقی نهایندی (۹۸۵-۱۰۴۲ق) در تاریخ و رجال روزگار خود است. در این کتاب آگاهی‌های ارزشمندی درباره تاریخ هند و پادشاهان و عالمان و شاعران و سرداران هم‌روزگار عبدالرحیم خان خانان ارایه شده است. این کتاب به خواهش خان خانان نگاشته شده است و شامل یک مقدمه، چهار

۱. رسولی؛ «نجوم السماء»، دانشنامه ادب فارسی؛ ج ۴، ص ۲۵۲۷.

۲. عبدالحسین زرین‌کوب؛ تاریخ ایران بعد از اسلام؛ ص ۶۹.

۳. مزدهی؛ «مآثر الکرام»، دانشنامه ادب فارسی؛ ج ۴، ص ۲۱۵۰.

فصل و یک خاتمه است. نهاوندی در ذکر احوال سلاطین هند از تواریخ معتبر پیش از خود نظیر تاریخ فیروزشاهی، تاریخ معصومی، طبقات اکبری و اکبرنامه بهره برده است. خاتمه این کتاب که در تذکره فضلا و شعراست، از جمله مآخذ مهم تاریخ ادبیات فارسی در شبه قاره است.^۱

نگارنده از این کتاب به علت بهره‌گیری نهاوندی از دیده‌ها و شنیده‌هایش بهره گرفته است. هم‌عصر بودن او با بسیاری از کسانی که تراجم آنها را ذکر کرده، به ارزش نگاشته‌ها می‌افزاید.

در جریان این تحقیق، برخی منابع به دست نیامد و این از سختی‌های امر تحقیق به‌شمار می‌آمد و از میان منابع بسیار فقط نسخه‌های چاپ سنگی قدیمی که کیفیت چندانی نداشتند، در دسترس بود، اما با همکاری بخش مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی، نگارنده تا حد زیادی به مطالب مورد نظر دست یافت که لازم است از همکاری مسئولین این کتابخانه به‌ویژه آقای فریدونی تشکر کنم. همچنین از نظارت علمی استاد محترم آقای دکتر محمد باغستانی که در تمام مراحل تدوین این کتاب اعم از طراحی بخش‌ها و فصل‌ها، فیش‌برداری، معرفی منابع و بازخوانی‌های مکرر متن یاری کرده نیز تشکر می‌کنم که کار بدون این نظارت به انجام نمی‌رسید.

۱. برزگر؛ «مآثر رحیمی»، دانشنامه ادب فارسی؛ ج ۴، ص ۲۱۵۱.